

Op weg naar een zorgloze samenleving?

C.J. Weeda

De industrialisering, toegenomen welvaart, groeiende technische mogelijkheden, met name ook de medische, hebben onmiskenbaar – en het is overbekend – een grote invloed gehad op het privé-leven en op relatievormen van mensen. Het gemeenschapsleven maakte destijds plaats voor het gezin als hoeksteen van de samenleving. Deze gezinsindividualisering was alleen mogelijk dankzij een verzorgingsstaat, die in noodsituaties inspringt. Familiehulp en burenhulp konden erdoor op de achtergrond raken.

Het proces is bepaald niet moeiteloos verlopen. Velen vreesden dat met de nieuwe ontwikkelingen de vaderlijke macht zou afbrokkelen. Dit is ook gebeurd, maar in de huidige tijd wordt deze afname van patriarchale verhoudingen niet als een slechte ontwikkeling ervaren. Op individueel niveau ging het om een vaak uiterst pijnlijk proces, vooral voor ouderen. Zij verloren macht over hun kinderen en in noodsituaties konden ze niet meer vanzelfsprekend op hen rekenen. Tegenwoordig wordt deze situatie door ouderen doorgaans als volstrekt vanzelfsprekend ervaren, sterker nog, ze zouden niet graag in de situatie komen dat ze in tijden van grotere afhankelijkheid of ziekte verplicht zijn op hun kinderen terug te vallen. Deze overgangsprikelen uit het verleden, die nu zijn overwonnen, dienen met hun voorbeeldfunctie voor een heden met nieuwe overgangsprikelen niet te snel vergeten te worden.

De twintigste-eeuwse veranderingen in de privé-sfeer – waarbij bij uitstek de scheiding van wonen en werken hoort en het ‘vrouwelijke’ en vrouwen gekoppeld zijn aan het privé-leven binnenshuis en het ‘mannelijke’ en mannen aan het arbeidsleven buitenshuis – zijn krachtig ondersteund

door politiek en overheid. Dat is begrijpelijk, want er zijn duidelijk materiële belangen gemoeid met de voor brede lagen van de bevolking nieuwe samenlevingsvorm: het zelfstandige gezin. Een mobiel gezin, waarvan alleen de man buitenshuis gebonden is, komt de effectiviteit in het arbeidsleven ten goede. Het werk van de huisvrouw is voorts een niet te onderschatten factor in het economische systeem. Deze mag evenwel niet benoemd worden in economische termen; immateriële waarden worden in het geding gebracht. De verplichte liefde van de vrouw voor man en kinderen zorgt ervoor dat dit werk geen werk heet. Daarmee hoeft het ook niet de materiële zekerheden te krijgen die in de twintigste eeuw voor het betaalde werk buitenshuis gecreëerd zijn. Overheid en politiek ondersteunen dit principe door waar nodig de vrouw een van het werk van haar man afgeleide zekerheid te geven. Voor de samenleving is het immateriële belang van het gezin als liefdeshoeksteen evident. Individuen hebben hun vaste, hiërarchisch bepaalde plaats binnen grotere gemeenschappen verloren en een nieuwe opvangbasis is een levensnoodzaak om als individu in een snel veranderende samenleving stand te houden.

Politiek en overheid gaven met vele maatregelen richting aan de mogelijkheden in relatievormen. Een strak model van gezinssamenleven werd impliciet en expliciet ondersteund. De huizenbouw is ervan een goed voorbeeld. Huizen moesten zo worden gebouwd, dat het proces van gezinsindividualisering werd versterkt. Inkijk in huizen werd geminimaliseerd, onderlinge contacten tussen buurtbewoners werden bemoeilijkt. In het huis, dat op twee à drie kinderen is gebouwd, hebben mensen weinig mogelijkheden van privacy ten opzichte van elkaar. Daar moet wél het gemeenschapsgevoel, in dit geval het gezinsgevoel, overheersen. Het is een van de zeer vele voorbeelden waardoor politiek en overheid de uniformiteit in leefvormen mede hebben bepaald.

De verandering van de huwelijks/paarrelatie

In de twintigste eeuw zijn door politiek en overheid weinig voorwaarden geschapen voor een grotere pluriformiteit. Vanaf het einde van de jaren zestig is desondanks aan de basis door mensen de pluriformiteit vergroot. Het toont een beeld van een worsteling met rigide structuren. Dat is de veranderende maatschappelijke werkelijkheid van vandaag, die binnen en buiten gezinnen en paarrelaties plaatsvindt. Een cruciale paradigma-verandering in de partnerrelatie ligt eraan ten grondslag. In het traditionele huwelijksmodel worden man en vrouw beschouwd als een aanvullende eenheid, als twee mensen die van nature voor elkaar en voor verschillende taken zijn voorbestemd. Essentieel is de ideewijziging van de partnerrelatie met man en vrouw als aanvullende eenheid naar de partnerrelatie met man en vrouw als twee individuen met een eigen identiteit. Dat betekent dat mannen en vrouwen niet op basis van hun geslacht, maar op basis van hun persoonlijke capaciteiten taken hebben, die kunnen verschillen en overeenkomen. Deze verandering zet het privé-leven onder druk en brengt het in een overgangsfase. Maar ook op macro-maatschappelijk niveau – het arbeidsbestel, het wonen, de financiële regelingen – komen de consequenties gevoelig hard aan. Het is een ingrijpende overgangsfase met twee in elkaar overlopende modellen; in plaats van het begrip overgangsfase zou tegenwoordig overigens de duiding 'Schuivende Panelen' niet misstaan. Herverdeling van arbeid en inkomen moet ervoor zorgen dat mensen een eigen identiteit kunnen ontwikkelen en zelfstandigheid kunnen krijgen. In de privé-sfeer kan de pluriformiteit toenemen. Als man en vrouw geen aanvullende eenheid hoeven te zijn, kan ook de homoseksuele relatie worden geaccepteerd als een relatie van twee individuen met een eigen identiteit. Alleen-wonen, eenoudergezinnen, LAT-relaties, groepswonen, echtscheiding, werkende moeders, vrijwillige kinderloosheid passen alle beter bij het nieuwe paradigma van de partnerrelatie van twee mensen met een eigen identiteit. Deze verschijn-

selen zijn de afgelopen twee decennia dan ook (sterk) toegenomen.

De nieuwe 'cesuur' in leef- en relatievormen komt de overheid economisch op korte termijn bezien veel minder goed uit dan de voorgaande. De werkloosheid en een rigide, bureaucratisch stelsel van regels maken herverdeling van taken momenteel zeer moeilijk en kostbaar. De ondersteuning door overheid en politiek van deze veranderingen is dan ook beduidend geringer dan in het begin van de twintigste eeuw. Graag wordt gegrepen naar het credo dat de overheid zich moet onthouden van inmenging in de privé-sfeer. Dit uitgangspunt betekent in het algemeen een beleid waarbij het nieuwe weinig kans krijgt, hetgeen dus wél ingrijpen in de privé-sfeer is. Het eerste grote dilemma doemt dan op. In een confrontatie met een vernieuwende samenleving op het gebied van informatie en 'high-tech' wordt het gezin en vooral de moeder nog in grote mate de socialiseringstaak gelaten. De macht en verantwoordelijkheid van de ouders blijven onverminderd groot op basis van denkbeelden uit het verleden. Zouden een bredere sociale omgeving en de samenleving niet een grotere inbreng en verantwoordelijkheid moeten hebben om het kind een volwaardige kans te geven in deze nieuwe informatie-maatschappij, die steeds meer zelfredzaamheid en mondigheid van mensen gaat vragen? Politiek en overheid dienen duidelijke standpunten in te nemen die met de ontwikkelingen meegaan, zoals dat in de eerste helft van de twintigste eeuw ten aanzien van het zelfstandige, gesloten gezin gebeurde. Als dat op centraal niveau niet gebeurt, kunnen de panelen wel erg lang blijven schuiven en zal de overgangsfase wellicht onverantwoord lang aanhouden.

Individualisering

Er zullen weinig rapporten zijn met beschouwingen over sociale en maatschappelijke veranderingen die niet het woord individualisering bevatten. In mijn visie is de

individualisering – de verzelfstandiging van groepen of individuen uit grotere gehelen – een centrale onderstroom van de veranderingen. Bij het proces van gezinsindividualisering maakte het gezin zich los van familie en buurt. In de huidige tijd zien we binnen gezinnen en partnerrelaties mensen verzelfstandigen; we zien ook nieuwe leefvormen opkomen, van waaruit zelfstandige individuen een leefwijze met anderen vorm kunnen geven. Dat afhankelijkheden tussen mensen blijven bestaan is wel zeker, maar ze zijn meer verspreid en daarmee minder bindend. Dit geldt ook voor de afhankelijkheden van individuen van instellingen en overheid.

De verwarring rond het begrip individualisering, ook binnen politieke kringen, is groot. Ten eerste lopen economische en sociale individualisering vaak misleidend door elkaar. Vervolgens wordt individualisering door de een automatisch gekoppeld aan vereenzaming, door de volgende aan huishoudensverduunning en door weer een ander aan egoïsme. Individualisering wordt niet zelden in een kwaad daglicht geplaatst. Maar moeten we het juist niet van deze trend hebben om de gewenste burgerlijke mondigheid en zelfredzaamheid te vergroten? In mijn visie sluit individualisering betekenisvolle relaties met anderen niet uit, zij is niet zomaar de oorzaak van vereenzaming, zij hoeft geen huishoudensverduunning tot gevolg te hebben. En zal zij niet eerder verantwoordelijkheid kunnen stimuleren dan egoïsme?

Paradoxaal genoeg heeft juist het gesloten gezinsleven met man en vrouw als aanvullende eenheid de gewraakte kenmerken wel met zich meegebracht. Het gezin bracht in belangrijke mate huishoudensverduunning met zich mee. Andere relaties worden op een afstand gehouden; de gezinsleden hebben in hoge mate genoeg aan elkaar. ‘Gezins-egoïsme’ is gelegitimeerd omdat gezinsleden veel voor elkaar over moeten hebben, waar anderen buiten vallen. Eenzaamheid kan gemakkelijk het gevolg zijn van grote afhankelijkheden in paar- of gezinsverband: in slechte huwelijken, na het overlijden van de partner of na een

scheiding blijkt niet zelden de zelfredzaamheid gering te zijn.

Het begrip individualisering schijnt niet te kunnen worden ontdaan van de negatieve bijklanken. Daarmee komen de grote mogelijkheden van deze onderstroom onvoldoende over het voetlicht. Het wordt tijd in dit verband een nieuw begrip te introduceren. Juist om te benadrukken dat nieuwe oriëntaties in het geding zijn, heb ik niet voor een bestaand woord gekozen. Desondanks zijn vaak gebruikte begrippen als atomisering, secularisering, feminisering, individualisering en emotionalisering ter duiding van veranderingsprocessen in onze samenleving een belangrijke inspiratiebron geweest. In het verlengde van deze processen zou ik willen spreken over geïndividualiseerde *vriendinisering*. Bij een nieuw begrip hoort een definitie. Geïndividualiseerde vriendinisering is 'het worden tot een zelfstandig individu in betekenisvolle vriendschapsrelaties tot anderen'. Deze vriendinisering treft alle leefvormen en in feite is ook de partnerrelatie onderhevig aan het vriendiniseringsproces. Juist dit vriendiniseringsproces, dat kenmerkend is voor het einde van de twintigste eeuw, geeft houvast bij de ontwikkeling naar een zorgzame samenleving. Daardoor ligt het mijns inziens op de weg van politiek en overheid om het te steunen. Zoals in het begin van de twintigste eeuw het zelfstandige gezin stevig in het zadel werd geholpen, zo kunnen overheid en politiek nu voorwaarden scheppen voor een versnelde voortgang van deze vriendinisering. Ontwikkelingen rond relatievorming, inhoudgeving aan relaties en de gegroeide pluriformiteit wijzen erop dat voor continuïteit en samenhang binnen de samenleving dit proces uiterst wezenlijk is. Het past in de culturele ontwikkelingen naar zelfgekozen relaties op basis van wederkerigheid en gelijkwaardigheid. In alle leefvormen hebben mensen ermee te maken en bij breuken in partnerrelaties ligt hier de mogelijke continuïteit. Een zorgzame samenleving is in tegenspraak met zichzelf, als zij wordt verbonden met een zorgconcept tussen mensen waarbij het hoofdzakelijk om zorgverplichtingen binnenshuis gaat.

Politieke visies

Daar waar de PVDA blijft steken in een vraag, geeft het CDA het verkeerde antwoord. In het PVDA-rapport *Schuivende Panelen* (november 1987) wordt gesteld: 'De grote opgave voor de sociaal-democratie is hoe in een geïndividualiseerde en meer informeel georganiseerde samenleving noodzakelijke samenhang te bewaren en te ontwikkelen, die voorkomt dat delen daarvan economisch en cultureel aan de zelfkant van de samenleving verdwijnen; hoe opnieuw solidariteit te organiseren en het noodzakelijke compromis.' De verbondenheid is minder vanzelfsprekend en er is minder sociale controle, menen de opstellers van het PVDA-rapport. Het antwoord van het CDA is onthullend in zijn poging nieuwe ontwikkelingen te verhullen en het oude in ere te herstellen. Het concept zorgzame samenleving is niet slecht, maar wel als het *tegenover* het begrip individualisering (en vriendinisering) wordt geplaatst. Het CDA moet enkele trucs toepassen om in de zorgzame samenleving huwelijk en gezin hun hoeksteenpositie te laten behouden of beter gezegd terug te geven. In de *Discussienota over de verantwoordelijke samenleving* (oktober 1987) van het CDA wordt wel geconstateerd, dat tussen overheid en gezin een middenveld gerecruteerd moet worden, maar uitdrukkelijk worden de informele vriendschapsrelaties buiten beschouwing gelaten. 'Niet-commerciële organisaties en instellingen in het maatschappelijke middenveld (buiten de directe overheids-sfeer) moeten meer ruimte krijgen en gestimuleerd worden, die bestaande taken en bevoegdheden op zich te nemen, die daar het meest tot hun recht komen.' Deze ontkenning van de veel belangrijkere informele vriendschapsfeer tussen gezin en instellingen maakt het mogelijk in de laatste paragraaf te stellen dat er in een ingewikkelde en technologische samenleving steeds meer behoefte is aan de herkenbare leefverbanden en dat de betekenis van deze samenlevingsvormen eerder zal toenemen dan afnemen. Daarom hecht het CDA bijzondere waarde aan huwelijk en gezin. Voortdurende zorg en verantwoordelijkheid van ouders

voor kinderen wordt een essentie geacht in verband met recht op liefde en geborgenheid. Juist door zo sterk de nadruk te leggen op huwelijk, gezin, ouderlijke macht en verantwoordelijkheid binnenshuis wordt het proces van vriendinisering niet ondersteund, maar eerder geremd. Er worden geen openingen geboden om in wederkerige, betekenisvolle vriendschapsrelaties zorg en liefde uit te wisselen. Daarmee gaat het CDA de weg terug naar de armen- en zieligenzorg uit naastenliefde, want zorg gebeurt vanuit instellingen met vrijwilligers die relatief vreemden zijn. Zowel voor de dienstverlener, die materieel niet gehonoreerd wordt, als voor de dienstontvanger die ontwend is te bestaan bij de goedheid van anderen geeft dat in de huidige tijd ethische problemen.

Hetzelfde manko en wat directer geuit blijkt uit het 'sociale elan' van minister Brinkman (1986). De ruim voldoende aanwezige arbeidskracht (vooral op vrouwen zal hij doelen) moeten we gebruiken om een bejaarde uit haar/zijn eenzaamheid te halen, om de ramen van hulpbehoeftige bureaus te lappen. 'En leidt dat dan niet automatisch tot het verrichten van enige inspanning naast alleen ontspanning?' Het woord *automatisch* zou ik in dit verband niet graag gebruiken op basis van ontwikkelingen in de sociale relaties eind twintigste eeuw.

'Individualisering en vergemeenschappelijking zijn geen tegenstellingen, maar onlosmakelijk verbonden' wordt gesteld in *Schuivende Panelen*. Daarmee ben ik het eens, als het niet om de gemeenschapszin van vroeger gaat, maar om een nieuwe, waarbij buiten de muren van de woning wordt getreden en in vriendschapsrelaties onderlinge verantwoordelijkheden worden gedeeld. Gelijkwaardigheid en wederkerigheid zijn, zoals gezegd, daarbij belangrijke principes. Deze basis zal voor de toekomst, bij het huidige niveau van bewustwording en verzelfstandiging van mensen, een veel sterkere zijn dan de liefdadigheid van weleer.

Het dilemma van het CDA is dat met de gebondenheid aan de stevige hechtungen binnen huwelijk en gezin de ontwikkeling naar een zorgzame samenleving juist wordt

tegengererkt. Staat een sterke gezinsmoraal juist niet sociaal elan in bredere context in de weg? Alleenstaanden hebben altijd meer voor hun naaste familieleden in nood betekend dan gehuwden. Mensen tijdelijk in huis opnemen wordt al gauw beschouwd als een gevaar voor huwelijk en gezinsleven. Intieme, betekenisvolle contacten buitenshuis zijn in deze visie een risico voor de partnerrelatie. Vrouwen blijken bij uitstek aan huis gebonden te zijn, niet zozeer vanwege zorg en huishouding, maar ook vanwege de aanwezigheidsverplichting bij een sterke gezinsmoraal. De gewenste mantelzorg en het sociale elan buiten de deur vallen onder die omstandigheden niet zozeer te verwachten. Omgevingshulp in leefverbanden stimuleren, zoals het CDA dat voorstaat, wordt in mijn oren een loze kreet als geen voorwaarden worden geschapen voor gelijkwaardigheid.

De overheid wil zich zo min mogelijk bemoeien met de privé-sfeer. Alleen al dit fictieve onderscheid tussen het particuliere en openbare leven is een rem op de ontwikkeling naar een zorgzame samenleving. Juist in die zorgzame samenleving bestaat een combinatie van openbaar en privé. Relaties in het werk hebben ook een particulier karakter. Opvoeding van kinderen is ook een openbare bezigheid. Gezinsindividualisering is geen waarborg voor het goede, zij heeft ook eenzaamheid, zorgeloosheid, affectieve verwaarlozing, mishandeling van kinderen en van volwassenen met zich meegebracht.

Door middel van een voortgaande vriendinisering kunnen een gespreide verantwoordelijkheid en solidariteit (twee belangrijke kernbegrippen van het CDA) beter worden georganiseerd. Ligt deze verantwoordelijke vriendinisering niet meer in de lijn van het christelijke denken dan de exclusiviteit in huwelijks- en gezinsleven? Deze geïndividualiseerde vriendinisering verbindt het humanistische en het sociaal-democratische denken. Ook voor het liberale denken zijn er duidelijke aanknopingspunten, met name voor de 'linkervleugel' ervan. Vriendinisering sluit bij uitstek aan bij het feministische gedachtengoed, waarvan

we, gezien de achterliggende ideeën, mogen hopen dat het in de toekomst een actievere inbreng kan krijgen in de politiek. Vriendinisering past in ieder geval bij de twintigste-eeuwse ontwikkeling dat hulp komt van de eigen, gekozen partner en van vriend(inn)en en minder verplichtend van burens en familie.

Overgangsproblemen

Een belangrijk cultureel overgangsprobleem is in ieder geval dat de vriendschapsrelatie als intieme, betekenisvolle relatie nog steeds verdacht is, omdat zij in een concurrentiepositie lijkt te staan met de liefdesrelatie. De tegenstelling geborgenheid versus vrijheid, in feite een schijntegenstelling, wordt ten tonele gevoerd.

Secularisering bracht niet het paradijs op aarde; individualisering deed dat evenmin. Emotionalisering vermocht het ook niet te bereiken. Desalniettemin zijn het bijzonder fundamentele vernieuwingen in onze twintigste-eeuwse westerse cultuur. Van voortgaande vriendinisering mag net zo min puur geluk worden verwacht, maar ook dit proces past in de ontwikkelingen. Een voorbeeld is het seculariseringsproces; het gevolg is niet dat religie en religieuze gevoelens volledig gaan verdwijnen. Zij worden gedifferentieerder en de monopolie- en daarmee machtspositie van één religie verdwijnt. Vriendinisering betekent evenmin dat huwelijk en gezin volstrekt verdwijnen. Er komen andere prioriteiten en inhouden en de monopoliepositie verdwijnt.

Vriendschappen onderhouden is niet per definitie tijdrovender dan het gesloten gezinsleven, maar het vereist wel bewuste keuzes, inzet en een flexibele instelling. Problemen tussen mensen zullen toenemen, maar zij zullen niet zo gemakkelijk die destructieve werking krijgen en zulke chronische vormen aannemen als in het gesloten huwelijk en gezinsleven mogelijk is. Ook vriendschapsrelaties zijn geen volmaakte relaties; de acceptatie daarvan is wezenlijk.

Nogal eens gehoorde argumenten van vandaag tegen een groter belang van de vriendschapsrelatie zijn: er vallen mensen buiten de boot, het is te vrijblijvend, je raakt gemakkelijk teleurgesteld. Ik vraag me af of over zo'n kwart eeuw mensen ook met net zo weinig begrip deze argumenten bekijken, als wij nu met enige verbazing op de pijnlijke losweking van het gezin uit familie en buurt terugkijken.

Voorwaarden en consequenties

- In een tijd van de institutionalisering van de partnerrelatie en leefvormen, zou de vriendschapsrelatie meer geïnstitutionaliseerd moeten worden. Afspraken en onderlinge verplichtingen dienen een vorm te krijgen. Voorbeelden kunnen worden gegeven via een grotere aandacht ervoor in media, in regelingen en dergelijke.
- Noodzakelijke zorg die niet in gezin, partnerrelatie of betekenisvolle vriendschapsrelaties kan plaatsvinden, kan via georganiseerde gelijkwaardige uitwisseling tussen min of meer onbekenden plaatsvinden. Dit is geen liefdadigheidswerk, omdat het over en weer gebeurt in grotere groepen mensen.
- Zorgactiviteiten die puur eenzijdig zijn, zouden betaald moeten worden om voor dienstverlener en dienstontvanger een acceptabel klimaat te waarborgen. Belangrijk is ook dat zorg daarmee de hoognodige status krijgt, die het mist als er liefdewerk (van vrouwen) van wordt gemaakt.
- Omdat zorg een vak is en omdat de dreiging bestaat dat vrouwen dit vak steeds minder onder de knie krijgen, terwijl mannen op dit punt altijd al weinig bagage meekregen, zou het op de middelbare scholen aan alle jongens en meisjes onderwezen dienen te worden. Daarmee is ook de zo wezenlijke statusverhoging gediend.

Een meersporenbeleid is nodig om de zorg in een toekomstige samenleving veilig te stellen. Vriendschapsrelaties kunnen als belangrijke band worden ondersteund in zicht-

baarheid en regelgeving. Instellingen die op basis van gelijkwaardigheid diensten willen laten ruilen, verdienen subsidie. Eenzijdige zorg wordt door betrokkenen – en waar noodzakelijk – door de overheid betaald. Zorg verdient in het onderwijs als belangrijk basisvak een plaats; op de scholen voor alle jongeren en bij de volwasseneducatie. Deze zaken overziende is de PVDA met *Schuivende Panelen* meer op weg naar een zorgzame samenleving dan het CDA met zijn discussies erover.

Hoe lang kunnen overheid en politiek zich blijven verschuilen achter de opvatting dat ze zich niet mogen mengen in het privé-bestaan van mensen, of achter de idee dat duizend bloemen moeten kunnen bloeien in relatieland? Vereist de ethiek van politiek en overheid – het belang van milieu, van de burger(es) en van het grotere geheel in het oog houden – niet dat aan het einde van de twintigste eeuw voorwaarden geschapen worden voor continuïteit via meerdere betekenisvolle relaties tussen mensen, relaties waarin onderlinge zorg een wezenlijke rol speelt? Op weg naar een zorgloze of naar een zorgzame samenleving in de toekomst? Op weg naar een zorgzame, verantwoordelijke samenleving betekent voor de overheid actiever ‘ingrijpen’ in het privé-bestaan van mensen – het grote dilemma aan het einde van de twintigste eeuw!

aging in the Netherlands. Voorburg, NIDI (Working paper 67) (1985).

OP WEG NAAR EEN ZORGLOZE SAMENLEVING?

Discussienota over de verantwoordelijke samenleving, Den Haag, CDA (1987).

Schuivende Panelen; continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie, Amsterdam, PVDA (1987).

Brinkman, L.C., *Over de (on)macht van een nieuwe elite*, Den Haag 16 oktober 1986 (toespraak in de Tweede Kamer bij de behandeling van een ontwerp voor een Welzijnswet). Zie ook *CDA/Actueel*, 25.10.1986, pp. 8-9.

Delen van dit referaat zijn ontleend aan: *Vriendschap in beweging*, Iteke Weeda. Houten, De Haan (1988).

OUDER WORDEN

Berting, J., 'Prestatie-oriëntering, individuele prestaties en de verzorgingssamenleving', in: Berting, J., J. Breman, P.B. Lehning (red.), *Mensen, Macht en Maatschappij*. Amsterdam/Meppel, Boom (1987).

Berting, J., *Paradigms, culture and behaviour*. Parijs, Report to Unesco (1988).

Braam, G.P.A., J.A.I. Coolen, J. Naafs, *Ouderen in Nederland. Sociologie van bejaarden, bejaardenzorg en -beleid*. Alphen aan den Rijn/Brussel, Samsom Uitgeverij (1981).

Entzinger, H.B., *Een kleine wereld*, oratie Rijksuniversiteit Utrecht (1987).

Felix, R.A., e.a., *Nederland naar de jaren negentig. Werken en niet werken in de jaren negentig*. Den Haag, Vuga (1987).

Glaser, B.G., A.L. Strauss, *Status Passage. A Formal Theory*. San Francisco: University of California (1971).

Goede, M.P.M., G.H. Maassen, *Beleving van niet-werken. Een onderzoek onder werklozen, arbeidsongeschikten en hun partner*. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht (1988).

Jager, H. de, A.L. Mok, *Grondbeginselen der Sociologie. Gezichtspunten en begrippen*. Leiden/Amsterdam, H.E. Stenfert Kroese (1978).

Means, R., R. Smith, *The Development of Welfare Services for Elderly People*. Londen, Croom Helm (1985).

Mermet, G., *Francoscopie. Les Français: Qui sont-ils? Ou vont-ils?* Parijs, Librairie Larousse (1985).

Parsons, T., 'Some Trends of Change in American Society: Their